

Epiklézis és hitvallás. A Filioque-kérdésről a liturgia kontextusában

ANDRÁS SZABOLCS

Babeş-Bolyai Tudományegyetem,
Római Katolikus Teológia Kar, Kolozsvár – Gyulafehérvár (RO)
andras.szabolcs@ubbcluj.ro

Bevezető

807 karácsonyán egy botrányos esemény szakította meg a betlehemi Születés-templom karácsonyi liturgiáját: a jeruzsálemi Szent Szabbasz-kolostor görög szerzetesei kiűzték a templomból frank társaikat, mert ezek a hitvallást a Filioque-betoldással énekelték, úgy, ahogy azt egy évvel korábban Aachenben hallották.¹ Ebből a történetből kiindulva kívánom a továbbiakban bemutatni, hogyan találkozik a liturgia, az epiklézis és a Filioque kérdése a katolikus teológiában.

A Szentlélek Atyától való származása és Fiútól való küldése örök kiáradás, amely által Isten valóságosan jelenvaló az ember életében. Ez a „kozmosz liturgia”² minden egyes szentmisében, az

1 A. Edward SIECIENSKI, *Filioque. The History of a Doctrine*, Oxford University Press, Oxford, 2010, 96.

2 A fogalmat úgy a katolikus Hans Urs von Balthasar, mint az ortodox használta annak kifejezésére, hogy a szentmisében feloldódik az Isten és az ember közötti átjárhatatlan határ, az ember belép Isten immanens életébe.

eucharisztikus imában jelenvalóvá teszi a Küldőt, akinek a jelenlétében az ember tanúságot kell tegyen a belé vetett hitéről. A liturgiában a hitvallás az egyetlen lehetséges válasz az ember részéről, hogy köszöntse és befogadja azt, aki érte küldetést vállalt, azonosult vele, testévé lett.³ Ez a találkozás a felismerés és megismerés színhelye és drámája, amely arra vezette rá a közösséget, az egyházat, hogy a fogalomkeresés hosszú folyamatát végigjárva, ünnepélyes zsinati tanításban fesse meg a Küldő-Küldött ikonját.⁴ Ezért szükséges, hogy vasárnaponként újra és újra kövessük az első egyetemes zsinatok útmutatását és a teljes hitvallással köszöntsük az epiklézisben az ünnepet teljessé tevő Urat.⁵

Aachenben hallották

Bevezető történetünkben láthattuk, hogy a frank szerzetesek Jeruzsálemben a hitvallásnak azt a kiegészített változatát énekelték, amelyet az új birodalom fővárosában, Aachenben hallottak.

Lásd Hans Urs von BALTHASAR, *Cosmic Liturgy. The Universe According to Maximus the Confessor*, Communio-Ignatius, San Francisco, 1988. John CHRYSSAVGIS – Nikolaos ASPROULIS (szerk.), *Priest of Creation. John Zizioulas on Discerning an Ecological Ethos*, Bloomsbury Publishing, London, 2021.

- 3 Sőt, Rahner azt hangsúlyozza, hogy a megtestesülésben a Fiú a mi húsvontat vette magára, ezzel hangsúlyozva a megváltás személyes voltát. Karl RAHNER, *The Trinity* (ford. Joseph Donceel), Continuum, London-New York, 2001, 86.
- 4 Itt talán helyesebb volna a szimbólum fogalmat használni, amely a hitvallás szinonimája a teológiai nyelvezetben, mint a hit jele, de ennek az értelmezésnek megfelel az ikon is, mint szóbeli jelkép, amely kapcsolatot teremt a hitvalló és hitének Alanya között.
- 5 Sajnálatos tény, hogy magyar nyelvterületen elhanyagolják a vasárnapi szentmisében a nikaia-konstantinápolyi hitvallás recitálását, és megelégszenek az apostoli hitvallással, ezzel elhanyagolva az egyházi előírásokat és hagyományokat. A hitvallás szövegét lásd: DH 150, Heinrich DENZINGER – Peter HÜNNERMANN, *Hitvallások és az Egyház Tanítóhivatalának megnyilatkozásai* (ford., szerk. Romhányi Beatrix – Sarbak Gábor), Örökmécs – Szent István Társulat, Bánytereny – Budapest, 2004, 86.

Bár akkor a latin kereszténység területén már elterjedt volt az apostoli hitvallás,⁶ esetünkben azonban a nikaia-konstantinápolyi hitvallásról van szó, amelyet ekkor mindenhol ismertek és a liturgia során elénekkeltek. Az ominózus kiegészítés pedig a *Filioque*, amely a hitvallás harmadik, pneumatológiai részében a nyugati, latin változatban az áll: „et in Spiritum Sanctum, Dominum et vivificantem: qui ex Patre *Filioque* procedit” („hiszünk a Szentlélekben, Urunkban és Éltetőnkben, aki az Atyától és a Fiútól származik”). Ez a betoldás azonban nem Aachen vagy a frank teológia sajátja, sokkal inkább másoktól (főleg Szent Ágostontól, a toledói zsinatoktól, Aquileiai Paulustól) átvette és felhasználta azt.⁷

Itt egy olyan síkra kell térnünk, amelynek látszólag nem sok köze van a liturgiához és hitvalláshoz. Aachen ugyanis Európa új nagyhatalmának, a Frank Birodalomnak volt a fővárosa, amely magát a Római Birodalom örökösének tekintette, csak hogy ez a cím nem volt gazdátlan, ugyanis az utókor által Bizáncnak nevezett (Kelet-)Római Birodalom továbbra is létezett Konstantinápoly központtal. Az örök város egykori dicsősége már csak régi emlék volt ekkor, de Bizánc is éppen egyik mélypontját élte a belső harcok, az arab és perzsa támadások közepette,⁸ így szinte természetes volt, hogy a politikai hatalmi vákuumot az új nyugati hatalom gyorsan betöltötte.

Történetünk azt mutatja, hogy a frankok ideológiai téren is igyekeztek jelezni az új európai hatalmi rendszert, azt, hogy a birodalom nemcsak katonai-gazdasági téren játszik domináns szerepet, hanem kulturális-vallási síkon is. Ennek a váltásnak a megvalósításában kiemelkedő szerepe van a mára méltatlanul elfelejtett Alkuinnak, akit Nagy Károly frank császár udvari teológusának szoktak nevezni,

6 Az Apostoli Hitvallás kialakulásáról és jelentőségéről lásd: Joseph RATZINGER, *Einführung in das Christentum. Vorlesungen über das apostolische Glaubensbekenntnis*, Kösel, München, 182000, 74-76; *Introduction to Christianity* (ford. J. R. Foster), Communio Books – Ignatius Press, San Francisco, 1990, 61-62; *A keresztény hit. Gondolatok az Apostoli Hitvallás nyomán*, Opus Mystici Corporis, Bécs, 1976, 41-42.

7 A *Filioque* dogmatörténetének részletes bemutatását lásd A. E. SIECIENSKI, *Filioque*.

8 Georg OSTOGORSKY, *A Bizánci Állam története* (ford. Magyar István Lénárd), Osiris, Budapest, 2003, 169-171.

de ő ennél valószínűleg sokkal több volt.⁹ Ő volt ugyanis az, aki felismerte, hogy Nagy Károly római megkoronázása önmagában még nem garantálja a kereszténység vezető személyiségének szerepét;¹⁰ ahhoz szükséges, hogy Aachen legyen a „második Róma”, ahol a teológiai igazságokat is megfogalmazzák. Meglátásom szerint Alkuin éppen a bizánci módszereket és államfelfogást használta fel arra, hogy Bizánc helyett a frank birodalom legyen a meghatározó, vezető új keresztény állam. A frank uralkodó személyére alkalmazta a bizánci cezaropapizmus elméletét és gyakorlatát, úgy tüntetve fel Károlyt, mint aki nem csak a Pápai Államot mentette meg, hanem az egész kereszténységet védelmezi, úgy katonai, mint teológiai téren. Az uralkodó személye biztosítja, hogy aki vele azonos hitvallást énekel a szentmisén, az igaz úton jár. Alkuin politikaelméletében felismerhetjük Ágoston hatását, tőle kölcsönözi ugyanis az igazságosság mint a társadalom kormányzásának alapelvét.¹¹ Álláspontja szerint a frank királyság ezen alapérték mentén tevékenykedik, és ez isteni eredetét mutatja. Károly személyében Dávid és Salamon jó tulajdonságai egyesülnek, így a frank birodalom már nem csak egy állam, hanem „populus Christi”, Krisztus uralmának megtestesítője.¹²

9 Életrajzát lásd: Douglas DALES, *Alcuin. His Life and Legacy*, James Clarck & Co., Cambridge, 2012. Alkuin (735-804) Northumbriából származó szerzetes-teológus volt, aki Itáliában találkozott Nagy Károllyal, akinek a szolgálatába állt. Kimagasló műveltsége, latin, görög és héber nyelvtudása alapján a reneszánsz ember előképének tekintik. Fontos szerepet vállalt a frank zsinatok előkészítésében, az adopcianizmus ellen pedig több művet írt, illetve polemizált az ortodox szerzőkkel. A művelődés terén is meghatározó volt, például a kisbetűs írásrendszer kidolgozásában is részt vett. (Diós István, Alkuin, *Magyar Katolikus Lexikon* 1., szerk. Diós István, Viczián János, Szent István Társulat, Budapest, 1993, <https://lexikon.katolikus.hu/A/Alkuin.html>, letöltve: 2024.11.04.)

10 Nagy Károlyt III. Leó pápa koronázta a „Szent Római Birodalom” császárává hálából, hogy a frank uralkodó kimentette őt a lázadók kezéből, és helyreállította hatalmát Rómában. GERGELY Jenő, *A pápaság története*, Kossuth, Budapest, 1982. 69.

11 Sophia MOESCH, *Augustin and the Art of Ruling in the Carolingian Imperial Period. Political Discourse in Alcuin of York and Incmar of Rheims*, Routledge, London – New York, 2020, 86.

12 MOESCH, *Augustin and the Art of Ruling*, 87.

Kiválasztottsága révén Nagy Károlynak küldetése van Európa megtérítésében, a vándornépeknek a katolikus egyházhoz való vezetésében, ezért Alkuin szerint, tekintettel az isteni misszióra, teljesen jogos a frankok keleti terjeszkedése akár Konstantinápoly kárára is. Ennek eredményeként a mennyei birodalom valósul meg a földön, és ez abban fogja igazán elérni célját, hogy a katonai hódítást a lelki birodalom térnyerése követi, megtörténik a „lelki hódítás”. Alkuin szemléletében Nagy Károly eszkatologikus uralkodóvá válik.¹³ A Karoling uralkodó küldetése, uralma nem csak a politikai-katonai ügyekre terjed ki, hanem az egyházra is. Amint egységes európai birodalmat hoz létre, úgy az egységes egyházat is építi Rómával a középpontban. Ennek legnyilvánvalóbb jele, hogy 794-ben az *Admonitio generalis* rendeletével Nagy Károly birodalomszerte a római misekönyvet (pontosabban az aacheni uralkodói kápolna szertartáskönyvét) teszi kötelezővé.¹⁴ A kutatók feltételezik, hogy ebben a rendeletben, illetve az uralkodói kápolna szertartásának kidolgozásában Alkuinnak meghatározó szerepe lehetett.¹⁵ Ennek a liturgikus reformnak szerves része volt, hogy ettől kezdve a szentmise keretében a nikaia-konstantinápolyi hitvallás kiegészített formáját énekelték.

Alkuin szűken vett teológiai értelemben nem mond sok újat, hanem felhasználja a nyugati hagyomány műveit Szent Ágostontól a 8. századig.¹⁶ Valószínűleg jól ismerte a toledói zsinatok dokumentumait és hitvallását,¹⁷ mert származástana annak hatását tükrözi. Mindezek felhasználásával a származástanban úgymond fordított

13 DALES, *Alciun*, 146.

14 A római misekönyv általános bevezetésével együtt Károly a latin nyelvet is újra egyetemes nyelvvé tette, ezért sokan mind a napig az egységes Európa előfutárjaként tekintenek a frank uralkodóra. Az EU egyik legnevesebb kitüntetése éppen a Károly-díj, amelyet 2016-ban Ferenc pápa is megkapott. Marianne AILES, *An Earlier European Union and an European Foundation Myth, Charlemagne, An European Icon*, 2016, <https://www.charlemagne-icon.ac.uk/2016/10/05/an-earlier-european-union-and-a-european-foundation-myth/> (letöltve: 2024.11.04.).

15 Joanna STORY, *Charlemagne and Rome. Alcuin and the Epitaph of Pope Hadrian I*, Oxford University Press, Oxford, 2023, 275.

16 MOESCH, *Augustin and the Art of Ruling*, 86.

17 DH 470.

érvelést alkalmaz, miszerint a Filioque nem betoldás a hitvallásban, hanem a görögök hagyták ki. Ez hamarosan általános meggyőződés lett nyugaton, így a katolikusok a hitvallás megváltoztatásának vádlottjaiból vádlóvá váltak,¹⁸ a frank propaganda tehát sikeres volt. Ezt láthatjuk a szerzetesek esetében is, akik azzal a meggyőződéssel tértek vissza az őket befogadó jeruzsálemi görög kolostorba, hogy eredeti formája szerint éneklék a hitvallást.

Azonban a frank cezaropapista kísérlet korántsem volt olyan sikeres, mint a bizánci állam-egyház felfogás,¹⁹ egyrészt mert Nagy Károly halála után a birodalom több részre oszlott, másrészt a nyugati egyház sem kívánt olyan alárendelt szerepet felvállalni, mint amilyent a konstantinápolyi pátriárkátus betöltött. Nagy Szent Leótól kezdve a nyugati keresztény mentalitásban csak a pápa tölthetne be egy „cezaropapista” tisztséget mint Krisztus földi helytartója, de egy világi uralkodó fennhatósága nem terjedhet ki az egyház kormányzására, még ha Isten kiválasztotta is volt. Így bármennyire akarta Aachen, végül nem kapta meg Róma püspökének áldását a kiegészített hitvallás általános alkalmazásához, így az a 8. században egy lokális liturgikus gyakorlatnak tekinthető, nem pedig a katolikus egyház gyakorlatának.²⁰ III. Leó pápa le volt ugyan kötelezve Nagy Károlynak, mert neki köszönhette, hogy megőrizhette a pápai trónt, de liturgikus-dogmatikus kérdésekben ellenállt a Karoling

18 SIECIENSKI, *Filioque*, 114.

19 John MEYENDORFF, *Byzantine Theology. Historical Trends and Doctrinal Themes*, Fordham University Press, New York, 1987, 5.

20 Nagy Károly szeretett volna egy alternatívát a 787-es VII. egyetemes (II. nikaiai) zsinatra, így ült össze a frankfurti (794), a friuli (796) és aacheni (809) zsinat, amelyek a hispániai adopcianizmust ítélték el (más egyház-szervezési ügyek tárgyalása mellett), amelyhez a fő teológiai érv a Filioque volt: ha a Fiútól is származik a Szentlélek, akkor egyenlő az Atyával. Már a friuli zsinat megpróbálta hivatalossá tenni a kiegészített hitvallást, hiszen összehívója Alkuin barátja, Paulus aquileiai püspök volt, azonban III. Leó pápa (795–816) a tantétel tartalmának elfogadása mellett megakadályozta a szinódus törekvését (ezért tekintik szentnek a keleti egyházakban is). Az aacheni zsinat végül is meghozta ezt a döntést, de mivel nem vált egyetemessé, így a hitvallásra vonatkozó döntése is lokális maradt.

nyomásnak.²¹ Ezt láthatjuk abban is, hogy nem nyilvánította egyetemesnek a frank zsinatokat, illetve a hitvallás görög változatát ezüst táblára íratta, és kitetette Rómában, ezzel is ragaszkodva a 431-es efezusi zsinat azon döntéséhez, hogy a hitvallás szövegét nem szabad megváltoztatni. Ez természetesen nem jelentette a tantétel elvetését, hanem a hitvallás görög szövegváltozatának megőrzésére irányult.

Liturgiába rejtett teológia

Történetünk frank szerzetesei Aachenben hallották a kiegészített hitvallást, és azzal a meggyőződéssel tértek vissza a Szentföldre, hogy egy általánosan elfogadott gyakorlatot követnek, amikor a szentmisében a Filioque-vel éneklik a Credót. A Szent Szabbasz-kolostor a görög szerzetesek otthona volt, de rendszeresen együtt miséztek nyugati társaikkal. Az ominózus esemény előtt pár évvel, 797-ben a népszerű egyházi létesítmény muszlim csapatok támadásának esett áldozatul, és tizenkét görög szerzetes halt vértanúhalált.²² Ebből következtethetünk arra, hogy a görögöknek fontos volt a hit védelme, és a frank társaik által hozott gyakorlat olyan újdonságot jelenthetett, amellyel szemben meg kellett védeni a hitet.

806-ban Egilbald apát az aacheni kápolnában bemutatott szentmisén hallotta a Filioque-vel kibővített hitvallást, amelyet az Olajfák hegyén található kolostorában is bevezetett. Amikor 807-ben a betlehemi Születés-templomban együtt ünnepeltek a különböző szerzetesek, a nyugatiak („latinok”) a kiegészített formulát énekelték, amin a Szent Szabbasz-kolostor szerzetesei annyira felháborodtak, hogy eltávolították a frankokat a templomból. Ők III. Leó pápához fordultak panaszukkal, aki levelet írt a keleti egyházaknak, amelyben

21 „Sed absit a nobis proculque sit ab omni corde fideli alterum, vel aliter quam illi instituerunt, Symbolum vel fidem componere vel docere.” *Acta Concilium Forojuliense*, PL 99, 283–304 (286).

22 Davide BIANCHI, *A Shrine to Moses. A Reappraisal of the Mount Nebo Monastic Complex between Byzantium and Islam*, Austrian Academy of Sciences Press, Vienna, 2021, 201.

Szent Ágoston formuláját ismételte meg, miszerint az Atya és a Fiú egy eredő elvként származtatja a Szentlelket. A pápa azonban nem írt semmit a hitvallással kapcsolatban, sőt az ügyet Nagy Károlyhoz továbbította, akinek ez is egy ok volt az aacheni zsinat összehívására.²³

A továbbiakban azonban nem a történelmi eseményekkel szeretnénk foglalkozni, hanem a velük összefüggő teológiai vetületekkel. A kiindulópontunk az a tény kell hogy legyen, hogy a hitvallás szerves része a liturgiának. Közismert, hogy az első hitvallások a nagyszombati szentmise keresztelési szertartásából formálódtak kérdés-felelet formájában, majd az évszázadok során a katekumenek egyre több hittételt kellett hogy ismerjenek és elfogadjanak ahhoz, hogy az egyház teljes jogú tagjaivá váljanak. A fejlődés velejárója volt, hogy a párbeszédformulát a kijelentés-szerkezet váltotta fel, amelyben az egyén vagy a közösség megvallotta a hitét. Az antiochiai teológiai iskola gyümölcse az a hitvallásformula, amit manikaia-konstantinápolyi hitvallásként ismerünk, illetve ezt követi a Nyugaton elterjedtebb apostoli hitvallás is.²⁴

A hitvallásfejlődés egy adott pontján természetes módon felvetődött a kérdés, hogy minden igazságot kell-e tartalmazzon a szöveg, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy itt doxológiával, dicsőítő imával van dolgunk. A záróvonalat a 431-es efezusi zsinat húzta meg, amikor megtiltotta az előző két zsinat hitvallásának további változtatását.²⁵ Ez egyáltalán nem jelentette a hitvallásfejlődés végleges lezárását, hiszen már a kalkhedóni zsinat is egy hosszabb krisztológiai résszel rendelkező hitvallást fogalmazott meg a mono-teizmus elutasítása érdekében.²⁶ Másrészt liturgikus szempontból mégiscsak valóban a végéhez ért a hitvallásformula tisztázása. Bár még számos hitvallásformulát fogalmaztak meg napjainkig, az a

23 SIECIENSKI, *Filioque*, 96.

24 PÁSZTORI-KUPÁN István, The Formation and Ecumenical Importance of the so-called Niceano-Constantinopolitanum, *Review of Ecumenical Studies* 1 (2011) 25–54.

25 DH 265.

26 DH 300.

döntés nem változott, hogy a liturgia keretében a nikaia-konstantinápolyi hitvallást kell elénekelni (mondani).

Ha részletesen belemerülnénk a Filioque-vita korai történetében (amitől itt eltekintünk), könnyen megállapítanánk, hogy ennek a teológiai nézeteltérésnek két vetülete van: egy tartalmi és egy formai. A tartalmi vetület az a kérdés, hogy közvetett szentírási források alapján fogalmazhatunk-e meg pozitív kijelentéseket Isten intratrinitárius életéről. Ez a kérdés nem csak a nyugatiakat és a keleti-eket fordította egymással szembe, hanem még a kappadókiai atyák között sem volt egyetértés. Nagy Szent Baszileiosz és Nazianzoszi Szent Gergely a negatív teológiára hagyatkozott azokban az esetekben, amikor nem állt rendelkezésre közvetlen szentírási forrás, így számukra nyitott maradt a kérdés, hogy az eredések tekintetében milyen viszony van a Fiú és a Szentlélek között. Tanulságos számunkra, hogy Baszileiosz a megoldást a liturgiában találta meg, amikor a *homousziosz* fogalom Szentlélekre alkalmazását elkerülendő a liturgikus doxológiából kölcsönözött választ, ami a konstantinápolyi zsinaton a hitvallás része is lett. Eszerint a Szentlelket úgy imádjuk és dicsőítjük, mint az Atyát és a Fiút. Bár a háttérben Nüsszai Szent Gergely volt az, aki a 381-es konstantinápolyi zsinaton átvitte bátyja javaslatát, ő maga azonban nem volt ennyire tartózkodó a pozitív teológiával szemben. Az volt a meggyőződése, hogy az emberi ráció nem más, mint részesülés az isteni dinamizmus világba való kiáradásában, ezért az ember képes lesz épp ugyanezen dinamizmus által megállapítani, hogy a Szentlélek az Atyától a Fiú által származik.²⁷

Ahogy Baszileiosz számára formai megoldás volt a liturgiából megfogalmazást kölcsönözni a teológiai érveléshez, ugyanígy formai eljárás volt az a nyugati gyakorlat, hogy a hitvallásba illesztette a Filioque kifejezést. Különösen fontos itt a toledói és az aacheni zsinatok eljárása, amelyek azt a célt tűzték ki, hogy a kései arianizmusból megtérők számára olyan hitvallást biztosítsanak, amely rendkívüli módon megerősíti a tévtanítók által megkérdőjelezett istenfíúságot, úgy, hogy hangsúlyozza az Atya és a Fiú közötti

27 Erről részletesebben (beleértve a forrásokat): ANDRÁS Szabolcs, *A Filioque mint a teológia és a politika konfrontációja. Megoldási kísérletek az ökumené szolgálatában*, Kolozsvári Egyetemi Kiadó, Kolozsvár, 2020, 47–81.

egyelőséget abban is, hogy a Szentlélek tőlük mint egy eredeztető elvtől származik. A formula kétségtelenül ágostoni eredetű,²⁸ de a hippói egyházatyának ez nem liturgikus, hanem szűkebb értelemben vett teológiai kérdés volt (ma azt mondanánk, hogy dogmatikai kérdés). Ágoston és a nyugati (különösen a toledói)²⁹ zsinatok motívációja ugyanaz volt: az arianizmus, adopcianizmus és más krisztológiai, trinitológiai tévedések elutasítása, kijavítása, ezekkel szemben a helyes tanítás magyarázata. A frank zsinatok és a Karoling udvar politikája hozott ebben változást, érvként kezdte használni a Bizánccal való konfrontációjában, annak igazolására, hogy ő rendelkezik a helyes hitvallással, és az ő liturgiája a teljes.

A Karoling-kortól kezdődően formai kérdéssé vált a Szentlélek származásának teológiája, annak helye a hitvallásban és a liturgiában. A formalizálás folyamata 1014-ben teljesedett ki, amikor II. Henrik német-római császár nyomására VIII. Benedek pápa elrendelte, hogy a vasárnapi liturgia során Filioque-vel kell énekelni a hitvallást.³⁰ Idővel nem csak a hitvallásban, hanem az énekekben és liturgikus szövegekben is kifejezést nyert a Szentlélek származásának megvallása a szentmisében. Jó példa erre az úrnapra komponált, Aquinói Szent Tamásnak tulajdonított *Pange Lingua* himnusz, amelyet szentségi áldáskor és más alkalomkor is énekelnek.³¹ Utolsó két szakasza, a *Tantum ergo Sacramentum* szekvencia különálló énekként is használatban van.³² A latin szövegben Tamás nem konkrétan a személyi neveket használja, hanem az eredési tulajdonságokat: *genitor* (a nemző), *genitus* (a született, nemzett), *procedens* [ab

28 AURELIUS AUGUSTINUS, *A Szentháromságról* 5.14 (ford. Gál Ferenc), Szent István Társulat, Budapest, 1985, 94.

29 DH 470.

30 SIECIENSKI, *Filioque*, 113.

31 Balthasar FISCHER, *Pange lingua*, *Lexikon für Theologie und Kirche* [LThK] (szerk. Walter KASPER) 7, 31998, 1311–1312 (1312); Jan-Heiner TÜCK, *A Gift of Presence: The Theology and Poetry of the Eucharist in Thomas Aquinas*, Catholic University of America Press, Washington, DC, 2018, 163, 167–173, a himnusz teológiájáról 175–193. Tamás 1264 körül írhatta.

32 Franz Karl PRASSL, *Tantum ergo*, *LThK* 9, 1257; John BUEHLER, *O salutaris hostia. Tantum ergo sacramentum* [Andrew Fletcher kiadása ismertetése], *The Choral Journal* 48.2 (2007) 77.

utroque] (a [mindkettőjüktől] származó): „Genitori, Genitoque laus et jubilatio: salus, honor, virtus quoque, sit et benedictio: procedenti ab utroque, compar sit laudatio.”³³ A fordításokban viszont értelmezték és alkalmazták ezeket a fogalmakat, így még hangsúlyosabb lett a Filioque megvallása: „Az Atyának és Fiának légyen áldás, dicsőség, üdv, hozsanna és imádat, ujjongások hirdessék, s aki Kettejükből árad, a Lélek is áldassék”.³⁴ Ez a példa is azt mutatja, hogy a Filioqueként ismert teológiai tantétel szerves része lett a liturgikus ünneplésnek, már nemcsak a hitvallás kereteiben, hanem más szövegekben is. Mint vitatott tétellel, az epiklézis értelmezése kapcsán is találkozunk vele.

Az ortodox-katolikus párbeszéd egyik liturgikus vitapontja az epiklézis mibenlétének kérdése, ugyanis az ortodox álláspont szerint a katolikus gyakorlat hiányos, nem fejezi ki megfelelő módon a Szentlélek nélkülözhetetlen szerepét a kenyér és a bor átváltoztatásában, és ezt a Filioque hatásának tulajdonítják. Hagyományosan a katolikus liturgiában a pap által kimondott szavakhoz kötik az átváltoztatást, és konkrétan ehhez a pillanathoz kapcsolódik a Szentlélek lehívása. Számos keleti teológus szemében ebben is erőteljes krisztocentrizmus és a Szentlélek háttérbe szorítása nyilvánul meg, ami a Filioque következménye, a Fiúhoz viszonyítva ugyanis

33 *Tantum ergo Sacramentum*, <https://imadsag.hu/tantum-ergo-sacramentum/> (Letöltve: 2024.11.04.) Vö. BABITS Mihály, *Amor sanctus. Szent szeretet könyve. Középkori himnuszok latinul és magyarul*, Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1933, 194, <https://mek.oszk.hu/11100/11171/11171.pdf#page=196.12>.

34 BABITS, *Amor sanctus*, 195. Az Éneklő Egyházban közölt fordításban kevésbé egyértelmű: „Az Atyának és Fiúnak dicséret és tisztesség, Szentlélekkel egyetemben áldás, örök dicsőség” (*Pange lingua gloriosi, Károni Kancionále* nyomán (ÉE 174, 250. o.). Az angol fordítás viszont csak az Atya és a Fiú tekintetében változtat: „Glory let us give and blessing to the Father and the Son, honour, thanks, and praise addressing, while eternal ages run, ever too his love confessing who, from both, with both is one.” (Now, my tongue, the mystery telling, ford. Edward Caswall (1849), *The Oxford Hymn Book* 151 (Basil HARWOOD et al., Clarendon, Oxford, 1925, 381); vö. <https://www.stsaviourseastbourne.org.uk/tantem-ergo> (Letöltve: 2024.11.04.). Ezzel szemben Tücc közölt fordítása mindhárom személyt megnevezi (*Gift*, 177).

a Lélek már nem egyenlőként, hanem tőle függőként jelenik meg. Ezzel szemben az ortodox liturgiában az epiklézis nemcsak az átváltoztatás szavaira korlátozódik, hanem az egész eucharisztikus szertartásra, sőt a teljes liturgiára.³⁵ A szentmise a Szentlélek által lépi túl az emberi kereteket, és az ember nemcsak egy megemlékezés része, hanem bekapcsolódik abba a dinamizmusba, ami őt a menygyei Atyához kapcsolja, aki a Fiút küldte a világ megváltására. Mivel a Szentlélek éppúgy az Atyától ered, mint a Fiú, ezért a Szentlélek teszi jelenvalóvá az eucharishtiában a Fiút. A templom, mint liturgikus tér, és a szentmise, mint liturgikus idő, olyan dimenziót alkot, amikor az ember az eucharishtiában találkozik a lényege szerint megismerhetetlen és felfoghatatlan Istennel, ugyanis ebben a térben és időben – akárcsak a Jézus-imában – Isten megtapasztalható lesz a Szentlélek és az energiái által.³⁶ Ebből a perspektívából szemlélve a katolikus liturgia epiklézise hiányosnak tűnik, ha abban csak a pap szavai játszanak döntő szerepet, és nincs megfelelően kiemelve a Szentlélek egyedülálló jelentősége. A liturgiában a hitvallás és az epiklézis alkotja azt a tengelyt, amely mentén az ember megvallja az eucharishtiában jelen lévő Istent, és a teremtetten és teremtett közötti természetbeli különbség már nem lesz elválasztó vonal, hanem a találkozás helye és ideje.

Zárszó

A Filioque-kérdés nem egy elvont teológiai vita, amely évszázadok óta megosztja a kereszténységet, hanem szerves része a hitgyakorlatnak, és amint láthattuk, a liturgiának is. A tantétel konkretizálódása szorosan összekapcsolódott a hitvallás formájának

35 Dumitru STĂNILOAE, Sfintul Duh în Revelație, *Ortodoxia* 2 (1974) 216–249 (245).

36 A palamita teológia szerint (Palamasz Szt. Gergely 14. századi szerzetes nyomán) Isten maga nem lép be a teremtett világba, hanem a teremtetlen energiái által valósítja meg üdvöztető tervét. Az energiák működése leginkább a bensőséges ima és a liturgia során tapasztalható meg. Részletesebben lásd: Jean MEYENDORFF, *Introduction à l'Étude de Grégoire Palamas*, Seuil, Paris, 1959.

kidolgozásával, és már ezen a ponton liturgikus vonatkozásai voltak. Egyrészt a hitvallás pneumatológiai részének a szövege a keleti liturgiából lett kölcsönözve, és egyetemesen elterjedt. Amikor először felvetődött Ibériában, hogy a liturgia során használt hitvallásba is be kellene iktatni a kifejezést, ez összefüggött a szentmise során történő keresztteléssel, amellyel az arianizmusból megtérők visszatáltak az egyházhoz. Ebben a folyamatban azonban az ortodox keresztények a Szentlélek liturgikus szerepének további csökkenését vélték felfedezni, ugyanis már az epiklézis katolikus gyakorlata is hiányosnak tűnt: annak nemcsak a pap átváltoztató szavaiban kell megmutatkoznia, hanem a teljes szentmise maga az epiklézis, az Istennel való találkozás a Szentlélek által. Ennek a kritikának az ismerete hasznos lehet a katolikusok számára,³⁷ hogy megértsék, miként találkozhatnak valóságosan Krisztussal, és miért fontos a zsinati hitvallás elhangzása: a szentmisében a hívő ember találkozik azzal a valóságos Istennel, aki érte valóságosan emberré lett, és a Szentlélek által megtapasztalható az eucharishtiában.

Bibliográfia/Bibliography

- AUGUSTINUS, Aurelius, *A Szentháromságról* 5.14 (ford. Gál Ferenc), Szent István Társulat, Budapest, 1985.
- AILES, Marianne, *An Earlier European Union and a European Foundation Myth, Charlemagne, a European Icon*, 2016. <https://www.charlemagne-icon.ac.uk/2016/10/05/an-earlier-european-union-and-a-european-foundation-myth/> (letöltve: 2024.11.04.).
- ANDRÁS Szabolcs, *A Filioque mint a teológia és a politika konfrontációja. Megoldási kísérletek az ökumené szolgálatában*, Kolozsvári Egyetemi Kiadó, Kolozsvár, 2020.

37 ANDRÁS Szabolcs, A Filioque-kérdés liturgikus, teológiai és politikai összefüggései a 20. században, in IVANCSÓ István (szerk.), *A „Homo liturgicus” ünnepi szimpozion előadásainak anyaga, 2017. szeptember 29–30.* (Liturgikus örökségünk 21), Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza, 2017, 41–51 (49).

- ANDRÁS Szabolcs, A Filioque-kérdés liturgikus, teológiai és politikai összefüggései a 20. században, in IVANCSÓ István (szerk.), *A „Homo liturgicus” ünnepi szimpozion előadásainak anyaga, 2017. szeptember 29–30.* (Liturgikus örökségünk 21), Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza, 2017, 41–51.
- BABITS Mihály, *Amor sanctus. Szent szeretet könyve. Középkori himnuszok latinul és magyarul*, Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1933. <https://mek.oszk.hu/11100/11171/11171.pdf#page=196.12>.
- BALTHASAR, Hans Urs von, *Cosmic Liturgy. The Universe According to Maximus the Confessor*, Communio-Ignatius, San Francisco, 1988
- BIANCHI, Davide, *A Shrine to Moses. A Reappraisal of the Mount Nebo Monastic Complex between Byzantium and Islam*, Austrian Academy of Sciences Press, Vienna, 2021.
- BUEHLER, John, O salutaris hostia. Tantum ergo sacramentum, *The Choral Journal* 48.2 (2007) 77.
- CHRYSSAVGIS, John – ASPROULIS Nikolaos (szerk.), *Priest of Creation. John Zizioulas on Discerning an Ecological Ethos*, Bloomsbury Publishing, London, 2021.
- DALES, Douglas, *Alcuin. His Life and Legacy*, James Clarck & Co., Cambridge, 2012.
- DENZINGER, Heinrich, Peter HÜNERMANN (szerk.), *Hítvallások és az Egyház Tanítóhivatalának megnyilatkozásai* (ford., szerk. ROMHÁNYI Beatrix, SARBÁK Gábor), Örökmécs – Szent István Társulat, Bányaterenye – Budapest, 2004.
- DIÓS István, Alkuin, *Magyar Katolikus Lexikon 1.*, szerk. Diós István, Viczián János, Szent István Társulat, Budapest, 1993. (<https://lexikon.katolikus.hu/A/Alkuin.html>, letöltve: 2024.11.04.)
- Edward Caswall (1849), *The Oxford Hymn Book* 151 (HARWOOD, Basil et al., Clarendon, Oxford, 1925, 381); vö. <https://www.stsaviour-seastbourne.org.uk/tantem-ergo> (letöltve: 2024.11.04.).
- FISCHER, Balthasar, *Pange lingua, Lexikon für Theologie und Kirche* (szerk. Walter KASPER) 7, ³1998, 1311–1312.
- GERGELY Jenő, *A pápaság története*, Kossuth, Budapest, 1982.
- MEYENDORFF, Jean, *Introduction a l'Étude de Grégoire Palamas*, Seuil, Paris, 1959.

- MEYENDORFF, John, *Byzantine Theology. Historical Trends and Doctrinal Themes*, Fordham University Press, New York, 1987.
- MOESCH, Sophia, *Augustin and the Art of Ruling in the Carolingian Imperial Period. Political Discourse in Alcuin of York and Incmar of Rheims*, Routledge, London – New York, 2020.
- OSTOGORSKY, Georg, *A Bizánci Állam története* (ford. Magyar István Lénárd), Osiris, Budapest, 2003.
- PÁSZTORI-KUPÁN István, The Formation and Ecumenical Importance of the So-called Niceano-Constantinopolitanum, *Review of Ecumenical Studies* 1 (2011) 25–54.
- PRASSL, Franz Karl, Tantum ergo, *LThK* 9 (2000) 1257.
- RAHNER, Karl, *The Trinity* (ford. Joseph Donceel), Continuum, London–New York, 2001.
- RATZINGER, Joseph, *A keresztény hit. Gondolatok az Apostoli Hitvallás nyomán*, Opus Mystici Corporis, Bécs, 1976.
- RATZINGER, Joseph, *Einführung in das Christentum. Vorlesungen über das apostolische Glaubensbekenntnis*, Kösel, München, ¹⁸2000.
- RATZINGER, Joseph, *Introduction to Christianity* (ford. J. R. Foster), Communio Books – Ignatius Press, San Francisco, 1990.
- SIECIENSKI, A. Edward, *Filioque. The History of a Doctrine*, Oxford University Press, Oxford, 2010.
- STĂNILOAE, Dumitru, Sfântul Duh în Revelație, *Ortodoxia* 2 (1974) 216–249.
- STORY, Joanna, *Charlemagne and Rome. Alcuin and the Epitaph of Pope Hadrian I*, Oxford University Press, Oxford, 2023.
- TÜCK, Jan-Heiner, *A Gift of Presence: The Theology and Poetry of the Eucharist in Thomas Aquinas*, Catholic University of America Press, Washington, DC, 2018.